

DİNLER TARİHİ ARAŞTIRMALARI – VII

**TÜRKİYE'DE
DİNLER TARİHİ
(Dünü, Bugünü ve Geleceği)**

TÜRKİYE DİNLER TARİHİ DERNEĞİ YAYINLARI

ESKİ İNANÇ SİSTEMİNDE, DİNLER TARİHİNDE VƏ HALK İNANIŞLARINDA ÖLÜMSÜZLÜK MESELESİ

Prof. Dr. Hacı Kadir Kadirzade

Doc. Dr. Türkan Kadirzade

Nahcivan Bilimler Akademisi

İnsan özünü dərk etdiyi andan onun ilk qarşılaşdığı məsələlərdən biri ölümə mübarizə, əbədi həyat qazanmaq istəyi olmuşdur. Bu məsələ ayrı-ayrı inanclar sistemində, mitolojidə və dinlər tarixində xüsusi yer tutur. Bu daha çox insan həyatının müəyyən mərhələlərində, ixtiyarlıqda, ölüm endişəsi ilə üz-üzə gəldikdə baş verir. Qarşılıqlı tutuşdurmalar sübut edir ki, əski inanclar sistemində, nağıl və dastanlarda, hətta səmavi dinlərdə əbədi yaşamaq, ölümdən qaçmağı hansısa meyvə və çiçəkdə, daha çox suda axtarmışlar. Beləliklə, bir sıra dini-mifoloji mətnlər meydana gəlmiş müəyyən inanclar sistemi formalaşmışdır. Bu özünü şifahi xalq yaradıcılığında, ondan qaynaqlanan mənbələrdə daha çox göstərir. Mənbələrə söykənərək demək olar ki, ölümdən qaçan, əbədi həyat qazanmaq istəyən şəxs hər hansı bir gözlənilməz hadisə ilə qarşılaşır və bunun vəsvitəsi ilə tapdığını, çatdığını itirir. Beləliklə, ölümsüzlüyün mümkün olmadığını, əbəs yerə səy göstərdiyini dərk edir.

Ölümsüzlüklə bağlı ünsürləri araşdırarkən dini mənbələri, tarixi məlumatları, müxtəlif rəvayətləri nəzərə alaraq demək olar ki, ölümsüzlük meyvəsi, əbədi həyat qazanmaqla bağlı bitkilərin mövcud olması inamı daha qədim dövrlərdə formalaşmışdır. Bunu səmavi dinlərdə, xüsusən Qurani-Kərimdə və Bibliyadakı məlumatlar, həmçinin tarixin alt qatlarında yaranmış, qədim Şumer-Akkad mənbələrdə Bilqamis (Kalkamış) adı ilə bilinən dastandakı surət də təsdiq edir. Sonrakı inkişaf mərhələsində mifologiyada «həyat ağacı», «həyat meyvəsi», «həyat çiçəyi» inancları meydana gəlmişdir.

Zaman keçdikcə bu inanclar panteonuna su stixiyası, sudan varolma, nəhayət «Abi-həyat» və Hz. Xızırın onu içib ölümsüzlük qazanması daxil olmuşdur. Bununla əlaqəli inancları, mifoloji mətnləri araşdırarkən hər dəfə əbədi həyat qazanmaq söyləri, insanın hər hansısa bir səbəbdən istəyinə çatmamasına, ölümün qalib gəlməsinə şahid oluruq. Biz bu yazımızda həmin məsələləri səmavi dinlərdəki əbədi həyat məsələsindən yola çıxaraq əski inanclar və dinlər sistemi əsasında araşdırmağa çalışacağıq.

Diinyanın bir sıra araşdırıcıları abadi həyat masalasının aragdlrarkan Bibliyaya soykanarak bunu ilan-insan munasibatlari ilə əlaqələndirməyə çalışmaqla ilk insan və ilan arasında onları aldadaaraq cannatdan qovulmalarına səbəb olmasını on plana çəkirlər. Onlar Bibliyada ilanın Hz. Adami və Həvə nanani aldatmasını, yasaq olunmuş meyvədən yemələrini əsas götürürlər. Lakin toplanmış ədəbiyyat materialları ilə insan arasında mənfi münasibətlərin Bibliyadan daha qədim olduğunu göstərir. Bu məsələdə iki cəhətə xüsusi diqqət verilməlidir. Birincisi və əsası Bibliya variantında ilan insanı aldatmaqda məqsədini müəyyənləşdirmək. Təbii sual doğur. İlan Allahın iradəsinə qarşı necə gələ bilər? Axı, Allah ona bu görevi verməmişdir. Deməli, Bibliyada məsələ qaranlıq qalmaq ilə ilan bunu nə üçün etdiyi məlum olmur. İlan insana niyə düşmən kəsilməli idi? Bunlara aydınlıq gətirmək üçün Bibliyayaqədərki mənbələrə, həmçinin Qurani-Kərimə və digər ədəbiyyatlara müraciət etmək yerinə düşərdi.

İlanla bağlı qədim inancların əsasını abadi həyat, cavanlaşma təşkil edir. İnsan yaradılışdan abadi həyat uğrunda mübarizə aparmışdır. Dini rəvayətlərə, səmavi kitabların məlumatlarına görə, ilk insan-Adam yerdən Allahın dərgahına qaldırılmış torpaqdan yaradılaraq cannatda yerləşdirilmişdir. Hz. Adam və Həvvanın cannatdan çıxarılmasına səbəb olan hadisəyə qədər həyat beləcə davam etmişdir. Təbii ki, bu vəziyyət yaradılışından Hz. Adama səcdə etməyən, onu kötüllüklərlə qarşılayan İblisi çox narahat edirdi. Qurani-Kərimin bir neçə ayasında (Bakara surəsi, ayə 36, Araf surəsi, ayə 11-22, Ta-Ha surəsi, ayə 120-121) İblisin Hz. Adam və Həvvanı aldadaaraq Allahın onlara yemələrini, hətta ona yaxınlaşmalarını əmr etdikləri meyvədən yedizdirib, cannatdan çıxarılıb, yer üzünə atılmasına, min cürə azabə düşmələrinə səbəb oldu.

Bibliyada və ondan qaynaqlanan bir sıra rəvayətlərdə ilan cannatə girdiyi xəbər verilir. Bibliyada bununla bağlı yazılır ki, Allahın bütün vəhşi heyvanlardan ~~agilli~~ yaratdığı ilan cannatə daxil olub, Hz. Adam və Həvvanı aldadıb qadağan edilmiş meyvədən yemələrinə səbəb oldu. Nəticədə Adam və Həvvanın həyat geyimləri aradan qalxdı, Allah onları cəzalandıraraq cannatdan çıxardı. İşlədikləri günə görə ilan yerin altına gəndərilib, ona torpaq yeməsi əmr edildi. Hz. Adama alınının tərili ilə çörək qazanmaq, Hz. Həvəyə isə doğub torpaq cəzası verildi (Bibliya, Varlıq, bəliim 3, bəb 1-19). Beləliklə, ilan heç nə qazanmır, onun meyvədən yeməsi haqqında Bibliyada məlumat yoxdur. Bu isə mənəvi cəhətdən uyğunsuz görünür, yəni ilan burada heç bir xeyri olmur. Əksinə Allah tərəfindən cəzalandırılır. Bu məsələnin Qurani-Kərimdəki variantında isə hər şeyi real şəkildə ortaya qoyulur. Yəni, Adam peyğəmbərin və Həvə nanənin cannatdan çıxarılmasına səbəb yaradılışından İblisin səcdə etmədiyini Adama kətiilik etmək istəyindən irəli gəlmişdir. İlan-İblis variantı İslamla bağlı bir sıra dini ədəbiyyatlarda da verilmişdir. Həmin mənbələrdə

Iblisin ilan cildinə düşməsi və ya onun ilanın ağzında cənnətə daxil olması fikirləri vardır. Lakin necə olursa olsun bu ilanın deyil Iblisin işidir.

Maraqlıdır Allah tərəfindən Hz. Adəm və Həvvaya dönə-dönə şeytanın onlara düşmən olduğu, onları düz yoldan çıxarmağa çalışdığı bildirilsə də görəsən nəyə görə onlar aldandılar? Hər şeydən öncə nəfsləri və əbədi həyat arzusu onları bu vəziyyətə saldı, Şeytan onları aldatdı: «Derken şeytan onun aklını karışdırıb «Ey Adəm! dedi. sana ebedilik ağacını və sonu gelmez bir saltənati gösteryim mi?» (Ta-Ha suresi, ayə 120). «Şeytan birbirine kapalı ayıb yerlerini kendilerine göstermek için onlara vesvese verdi və: Rabbiniz size bu ağacı sırf melek olursunuz veya ebedi həyatda kalanlardan olursunuz deye yasakladı, dedi ». (Araf suresi, ayə 20).

Beləcə əbədi həyat arzusu Iblis-Ilan tərəfindən ortaya atılmaqla Adəm və Həvvanın cənnətdən çıxarılmasına səbəb oldu. Qurani- Kərimin ayələrindən bəlli olur ki, Iblis qiyamətə qədər insanı düz yoldan azdıracağına and içmişdir. Bunun üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etmək hüququ qazanmışdır. Sonunda isə o və ona uyanlar böyük əzaba düşər olacaqlar.

Bibliyanın məlumatına söykənən bir sıra müəlliflər, xüsusən Ceyms Corc Freyzer müəyyən paralellərə söykənərək, bunu ilanın əbədi həyat qazanmaq istəyi ilə əlaqələndirir. Onun ziddiyyətli fikri bundan ibarətdir ki, güya Allah ilanı Adəm və Həvvanın yanına göndərir ki, onlara desin: «Filan ağacın barından yeməyin, yoxsa məhv olarsınız. O birindən yeyin ki, əbədi həyat qazanasınız». İlan isə yer üzünün ən hiyləgər heyvanı olduğundan gəlib əksini deyir. Adəm və Həvva o meyvəni yedikdən sonra cənnətdən çıxarırlar. İlan isə əbədi həyat meyvəsini yeyərək hər il dərisini dəyişib cavanlaşır. C. Frezer yazır ki, əgər ilan ona deyilən sözü dəyişdirməsəydi, Həvva nənəni aldatmasaydı biz özümüz ilan kimi ildə bir kərə dərimizi dəyişdirib ölümsüz olardıq, əbədi gəncliyə qovuşardıq! (21 s. 45)

Bu fikirlər həqiqəti əks etdirmir. Hər şeydən öncə Adəm və Həvva cənnətdə yerləşdirilərkən onların orada daim qalması nəzərdə tutulmuşdu. Digər tərəfdən qadağan sistemini pozduqları üçün onlar yer üzünə atıldılar və bizlər doğub törədik. Təbii ki, onlar qalsa idilər bizlər olmazdıq. Elə isə hansı əbədi həyatdan danışmaq olardı?

Əvvəla ilan variantı Bibliyadadır. Qurani-Kərimdə bunu Iblis edir. C. Frezerin şərhindən fərqli olaraq Bibliyada, Allah Adəm və Həvvanı Cənnətə yerləşdirərkən hansı meyvədən yeməmələrini onlara söyləmişdi. Bibliya, Varlıq 2. Adəm və Həvva Edəm bağında, bab 17-də açıq şəkildə bildirilir ki, filan meyvəni yemə yoxsa ölərsən. Deməli, sonradan ilanı göndərmək fikri yalnışdır. Çünki ilanının Allah tərəfindən göndərilməsi haqda Bibliyada heç bir məlumat yoxdur. Digər tərəfdən ilanının o meyvədən yeməsi də məlum deyil. Belə olduqda Iblisin ilan cildində və ya ilanının ağzında cənnətə daxil olması rəvayəti daha çox üstünlük qazanır. Bu isə Qurani Kərimin hökmlərinə, yəni məsələnin Iblislə

əlaqəli olmasına gətirib çıxarır. Əgər Bibliya variantında ilan heç nə qazanmır, əksinə Allah tərəfindən cəzalandırılırsa Qurani-Kərimin ayələrindən bəlli olur ki, İblis qarşısına qoyduğu məqsədə çatır. Çünki etdiyi günahə görə İblis dərğahından qovularkən Allahdan qiyamata qədər möhlət alır və bildirir ki, insanları yoldan azdıracaqdır: «(İblis) Rəbbim! Öyle isə, (varlıkların) təkrar dirileceyi günə qədər bana möhlət ver, dedi» (Hicr, aya 36).

«Allah: Sən bilinen bir vakte qədər möhlət verilənlərdənsən» (Hicr, aya 37, 38).

Yuxanda verilmiş məlumatlardan aydın olur ki, Allah Adam peyğəmbəri şeytanın onları aldadacağından xəbərdar etmişdi. «. . . Rəbləri onlara: Ben sizə o ağacı yasaklamadım mı və şeytan sizə açıq bir düşməndir, demədim mi? diye nida etdi» (Araf surəsi, aya 22).

Əbədi həyat məsələsi ilə bağlı problemləri araşdırarkən məlum olur ki, ilanın insanı daimi yaşamaq, əbədi var olmaqdan məhrum etməsi, ölümsüzlük çiçəyinin mövcudluğu, onun su ilə əlaqəsi inamı Bibliyadan daha qədim dövrlərə aiddir. On Asiyada, xüsusilə Mesopotomiyada Bəlqamısla bağlı rəvayətlərdə onun çox böyük çətinliklə əldə etdiyi gənclik çiçəyinin ilan tərəfindən oğurlandığından bəhs olunur. Hər geydən öncə bu çiçəyin əbədi həyat verəməsindən, yəni oliimsizlik gətirməsindən deyil, insanı gəncliyə qaytarmasından danışılır:

Bu çiçək dənizin dibində
Goyamta bitib boy ~~atır~~,
Qızılgül tikanlıdır.
Tikanları ələ batır.
Çiçək sənə qismət olsa,
əgər gəlib ona varsan
Bax o gənclik çiçəyidir
Gəncliyinə qayıdarsan (5, s. 96).

Gəncliyinə qayıtmaq arzusu ilə çiçəyi tapan Bəlqamı ondan istifadə edə bilmir. Sudan çıxarılan suyun səbəbi ilə ondan alınır. Çiçəyi tapıb geri qayıdan Bəlqamı istiləyir. Gördüyü sərin suda qımaran yaxınlıqdakı ilan çiçəyin ətrini duyur və yuvasından ~~çıxıb~~ onu oğurlayır:

Könlünə sarınlıq düşdü
~~qalxıb~~ o suya baş vurdu,
İlan çiçək ətri duyub, yuvasından baş çıxardı,
O çiçəyi oğurlayıb sakitcə çəkib apardı(5, s. 97) .

Verilmiş parçadan çiçəyin ilan tərəfindən oğurlandığı aydın olur. Nədənsə Qədim Şərq Ədəbiyyatının tanınmış araşdırıcısı C. Nağıyev bunu ilan cildinə girmiş Tanrı ilə əlaqələndirərək yazır: «Bilqamıs dənizin tərkinə baş vurur və gözəl «həyat otunu» ələ keçirir. Ancaq tanrıların qərarı qətidir. Artıq heç bir insan ölümsüzlük əldə etməməlidir. Tanrılar Bilqamısı izləyir və o, balaca bir çayda çimərkən tanrılardan biri ilan cildinə girərək həmin otu oğurlayır və o vaxtdan etibarən ilanlar ildə bir dəfə qabığını dəyişərək cavanlaşırlar. » (6, s. 101). Düzdür dastanda bir neçə yerdə insan üçün ölümsüzlüyünü, əbədi həyatın mümkün olmadığı söylənir. Lakin yuxarıda bəhs olunan məsələ ilə bağlı deyə bilərik ki, dastanda Tanrının ilan cildinə girməsi ilə bağlı heç bir məlumat yoxdur. Digər bir tərəfdən əgər Tanrı ilan cildinə giribsə, onda nəyə görə ilanlar qabığını dəyişirlər? Belə çıxır ki, ilanlar cildlərini dəyişmiş tanrıdır. Bizcə bu məsələdə heç bir tanrıdan söhbət gedə bilməz. Çiçəyi oğurlayan ancaq ilanın özüdür:

O çiçəyi oğurlayıb sakitcə çəkib apardı.

Cavanlaşdı, təzələşdi yuvasına dönən kimi,

Köhnə qabığından çıxıb, o dəyişdi qabığını (5, s. 97).

Bilqamısın söylədiklərindən də tam aydın olur ki, çiçək (ot) ilana qismət olub:

Bu əllər kimin yolunda, dəridən,
qabıqdan çıxdı?

Nədən ötrü əzab çəkdi, özünü odlara yaxdı?

Öz xeyrimə çalışmadım,
özüm də dadmadım onu,

Yer şirinə qismət oldu (5, s. 98).

İlanın qabığından çıxması əbədi həyatı, istiliyi, işığı oğurlaması ilə bağlı rəvayətlər Sibir-Altay türkləri arasında da geniş yayılmışdır.

İlanın qabığını dəyişərək cavanlaşması, ölümsüzlüyü dünyanın müxtəlif xalqları arasında geniş yayılmışdır. Guya onlar insanlar, müxtəlif heyvanlar və quşlar tərəfindən öldürülməsələr qocalıb ölmürlər (21, s. 41-46).

Maraqlıdır ki, Bilqamıs yorulub yata bilərdi sonra da ilan çiçəyi oğurlayardı. Məsələ ölümün və ya ölümsüzlüyün, gəncliyin su ilə əlaqələnməsidir.

Diqqəti çəkən bir məsələ də var. Görəsən nəyə görə Bilqamıs çiçəyi tapan kimi ondan istifadə etmədi? Nədən Utnapişti çiçəkdən necə istifadə edəcəyini ona öyrətmədi? Düzdür, dastandan bəlli olur ki, Bilqamıs onu yurduna götürüb hamıya vermək istəyir. Ancaq məsələnin mahiyyətində ölümsüzlük deyil, ölümə məhkumluq dayanır.

Digər cəhət həyatın bağışlanması, əbədi həyat verilməsi insanlığa deyil yaradıcıya məxsus olduğundan Utnapişti əbədi həyat verə bilməzdi, çünki onun özünə əbədi həyat allahlar tərəfindən, çox böyük sınaqdan sonra verilmişdi. Bilqamıs dastanında bu məsələlərlə bağlı ayrıca yazı nəşr etdirdiyimizdən ondan geniş bəhs etməyəcəyik (13).

Bu subet səmavi dinlərə keçərkən bütün yaranmışların məhv olacağı, başlıcası isə Qurani Kərimdə: «Hər canlı ölümü dadacaqdır. . . » (Al-i İmran, ayə 185, Rahman ayə 26) hökmünə görə qərarlaşdı.

Zaman keçdikcə əbədi həyat məsələsi, onun hər hansı bir meyvə və ya çiçəklə əlaqələndirilməsi insanlar arasında həyat ağacı, həyat meyvəsi inamının formalaşmasına səbəb oldu. Bebəliklə hər xalqın özünəməxsus həyat ağacı, dərddən, sonsuzluqdan, ixtiyarlıqdan qurtarmaq gücünə malik olan meyvəsi inamı yarandı. Azərbaycan türklərində və dünyanın digər türk xalqlarında həyat ağacı fərqlənsə də alma həyat ağacı meyvəsi olaraq qəbul edilmişdir. Bunu nəzərə alaraq alma ilə bağlı inanclar və onların genezisi üzərində dayanmaq istərdik. Həyatımızda önəmli yer tutan alma inancının genezisini araşdırmaq qərarına gəldik.

Görkəmli türkoloq V. M. Birmunski yazır ki, türklərin nağıl və dastanlarında dəvəşin verdiyi qırmızı almanı ər və arvadın bölüb yeməsi nəticəsində sonsuzluqdan qurtulmaları ilə bağlı magik cəhətlər xüsusi yer tutur. Çox vaxt həmin almanın qabıqları ata verilir. Bundan gələcək qəhrəmanın atı doğulu(20, s. 229-230).

Anadolu türklərində qırmızı alma inamı ilə bağlı Yılmaz Elmas(7), Yaşar Kalafat(9) və digər müəlliflərin çox sayda yazıları nəşr edilmişdir. Görkəmli türk tarixçisi F. M. Kırzioğlu türklərin xalq adətləri və inanclarında qırmızı almanın xüsusi yer tutduğunu göstərir(10).

Müqayisəli araşdırmalar sübut edir ki, azərbaycanlılarda alma həyat meyvəsi kimi təsvir edilir. Hər alma deyil, daha çox qırmızı alma müqəddəsdir. Naxçıvanın Ordubad bölgəsindəki Gəmiqaya adlanan ərazidəki qayaüstü təsvirlərdə aşkar edilmiş üzərində yumru meyvələri olan ağacın həyat ağacı, meyvələrinin isə alma olduğu sübut olunmuşdur. Araşdırıcılar Gəmiqaya ərazisindəki qayaüstü təsvirlərdəki rəsmlərə söykənərək Naxçıvan ərazisində almanın həyat ağacı və həyat meyvəsi olması inamının m. ö. IV minilliyə aid olduğunu söyləyirlər (4, s. 237; 14, s. 92-93). Azərbaycanda 6 min ildən artıq tarixə malik olan inam sonrakı dövrlərdə nağıl və dastanlara keçmişdir.

“Məlikməmməd” və “Tapdıg”ın nağılında bu barədə geniş məlumat vardır. “Məlikməmməd” nağılında cavanlıq almasından bəhs olunur. Nağıla nəzər salsaq görürük ki, şahın bağında olan cavanlıq alması 1- ci gün çiçək açır, 2- ci gün çiçəyini tökür, 3- cü gün isə meyvə vermiş. Bu almadan yeyən adam 15 yaşında olarmış (1, s. 125-162). Göründüyü kimi, alma adi alma deyil. Meyvələrin yetişməsi düşünə bildiyimiz zamandan çox sürətlidir: üç günə

yetişir. Eyni zamanda çiçəkləyir, yetişmə fəslə bəlli deyil. Bu xüsusiyyətlərinə görə zamanı qabaqlayır. Cavanlığı geri qaytarır. Lakin uzun müddət şah həmin meyvələri yığa bilmir. Çünki alma yetişmə məqamında kimsə onları oğurlayır. Nəhayət, qardaşlarından fərqli olaraq, Məlikməmməd divi yaralayır, almaları atasına gətirir. Sonra qardaşları ilə birgə divin ardınca gedir və quyuya enir. Məlikməmmədin gətirdiyi almanı şahın yeyib–yemədiyini məlum olmur. Məlikməmməd divin ardınca quyuya girdikdən sonra üç div öldürüb, üç cavan qızı xilas edir. İpin kəsilməyini bilən qız Məlikməmmədə deyir ki, iki qoç döyüş–döyüşə gələcək: biri ağ, biri qara. Ağ qoç qara qoçu qovacaq, onda atıl min ağ qoçun belinə. O səni işıqlı dünyaya çıxarsın. Qara qoça minsən, qaranlıq dünyaya düşəcəksən.

Nağılda hər şey qız deyən kimi olur. Lakin ağ qoç Məlikməmmədi işıqlı dünyaya çıxarmır, atır qara qoçun üstünə. O da aparır qaranlıq dünyaya. Məlikməmməd burada qaranlıq (yeraltı) dünyanın təmsilçisi əbdahanı öldürüb, işıqlı dünyanın təmsilçisi, xeyirxahlıq rəmzi Zümrüd quşunun balalarını xilas edir. Nağıldan məlum olur ki, əbdaha hər il Zümrüd quşunun balalarını yeyirmiş. Deməli Məlik Məmməd Zümrüdün soyunun kəsilməsinin qarşısını almışdı. Əvəzində Zümrüd quşu onu işıqlı dünyaya gətirir. Beləliklə, almaların kimi cavanlaşdırdığı məlum olmasa da, məhz onların ucbatından qızlar, Zümrüd quşunun körpə balaları divdən, məhvolmadan qurtarırlar. Dolayısı ilə alma inancı onların həyatını xilas edir.

“Tapdıq”ın nağılında isə “Dirilik gülü”ndən, “Dirilik ağacı”ndan və onların şəfaverici yarpaqlarından bəhs olunur. Nağıl Tapdıqla Şəmsin məhəbbətindən bəhs edir. Tapdıq bilmədən bacısı Şəmsə aşiq olur. Gün xanım isə bunların bacı qardaş olduğunu bildiyindən onların sevgisinə mane olur və Tapdığa Şəmsin bacısı olduğunu deyir. Bunu eşidən Tapdıq qılıncla özünü öldürür, onu belə vəziyyətdə görən Şəms özündən gedib yerə yıxılır. Gün xanım “Dirilik ağacı”ndan bir yarpaq qoparıb Tapdıqın yarasına çəkib sağaldır. “Dirilik gülü”nündən qopardığı yarpağı Şəmsin burnuna tutub oyadır.

Çiçəyin ağır xəstəni ölümdən qurtarması ilə bağlı inam “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanında da vardır. Dirsə xan oğlu Buğac bəy boyunda Buğac yaralandıqda boz atlı Xızır (ə. s.) onun yarasını üç kərə sığallayıb: “Sana bu yaradan, qorxma, oğlan, ölüm yoxdur. Dağ çiçəgi anan südü ilə sənin yarana məlhəmdir” deyir (11, s. 39).

Azərbaycanın bəzi bölgələrində isə məhsul yığımı başlayanda səbh tezdən qoparılan almanın insana sağlamlıq verdiyinə inanılır. Qış girəndən 9 gün sonra bir almanı eşikdə Ay işığına qoyulur. Bu “ayazvurmuş” adlanır. Həmin almanı uşağı olmayan gəlinlərə verirmişlər (15, s. 10).

Əski inanclar sistemində «Həyat Ağacı», «Həyat çiçəyi» ilə bərabər su stixiyası, «Abi-Həyat» da xüsusi yer tutur. Bu daha çox Hz. Xızırın, İsgəndərin, Dədə Qorqud və digər seçkinlərin həyatları ilə əlaqələndirilir.

Bir sıra miiiallfların topladıqları ravayatlarda Dada Qorqudun oliimdan qaçması, onun abadi həyat axtarmasından bahs olunur. Ravayata gora, afsanavi qahrainan Dada Qorqud vatani üçün gecə- gündüz yorulmadan düşmənlərlə vuruşur. Ağır yaralanan Dada Qorqud gözlərini açıb ətrafa nazar salır, gözüne yaxınlıqda olan bulaq sataşır. Sürünə- sürünə bulağın başına galib doyunca sudan iqrir və yuxuya gedir. Bir neçə gündən sonra ayılıb yaralarının sağaldığını gördükdə "Dirilik bulağı"nın suyundan içdiyini düşünür (3, s. 76).

Digər mənbadə göstərilir ki, Qorqud yuxuda iqrir nürani bir adam galib, ona "40 yaşında öləcəyini"- deyir. Bundan sonra Qorqud davasına minib oliimsizlik axtarmağa başlayır. Na qədər gəzib dolanırsa abadi həyatı tapa bilmir. Hətta, gəzdiyi bəzi yerlərdə qəbir qazıldığını görür, sonrakı zamanda isə "Qorquda qəbir qazırıq"- deyirlər. Ölümsüzlüyü tapa bilməyən Qorqud ələcsiz qalıb suya xalqa salıb üstündə oturub qopuz çalmağa başlayır. Qorqud qopuzla "Həyat mahnısı"nı çalır ki, oliim ona yaxın gələ bilməsin. 7 gün qopuz çalan Qorqud yuxusuzluğa doza bilmir yatır. Ölüm ilə cildinə girərək onu sancır. Qorqudun qopuz çalmasında əsas məqsəd şər qiiwaləri özündən uzaqlaşdırmaqdır (17, s. 189).

abadi həyatın su ilə bağlı olması inamlara qədim Başqırd dastanı "Ural-Batır"da da rast gəlinir. Dastanın baş qəhrəmanı Ural ölümü tapıb onu məhv edəcəyini, "Dirilik bulağı"nın suyunu bəzi insanlara içirməyi qarşısına məqsəd qoyur (18, s. 59). Dastandan məlum olur ki, ağ rəngli Umay quşunu ovlayan Uralın ailəsi onu kəsmək istəyərkən quş: "Məni kəsib yeyə bilməyəcəksiniz, anam mən "Dirilik bulağı"nın suyu ilə çimizdirib"- deyir və uqub gedir. Quşun dedikləri Uralı çox düşündürür. O, Umay quşunu axtarmağa başlayır. Dastandan məlum olur ki, Ural uzun azab əziyyətdən sonra Umay quşunu tapır. Umay quşu "Dirilik bulağı"nın divlər ölkəsində olduğunu deyir. Bulağın yerini oyrandıqdan sonra Ural onu tapmaq üçün divlər ölkəsinə yola çıxır. Mənbələrdə göstərilir ki, Ural uzun azab əziyyətdən sonra "Dirilik bulağı"nı tapır amma suyunu içə bilmir. Suyu içməməsinin əsas səbəbi "Dirilik bulağı"ndan su içib abadi həyat qazanan yaşlı bir adamın ona mane olmasıdır. Yaşlı adam Urala deyir ki, dünya ölümlü-itimlidir, oliim labüddür, abadi olan heç nə yoxdur. Mən "Dirilik bulağı"ndan içib abadi həyat qazanmışam. Ölümsüzlük mənə azab əziyyətdən başqa heç nə verməyir, bəzi yaxın qohumlarım, övladlarım oldi, amma acal mənə apannır. Bundan sonra Ural-Batır "Dirilik bulağı"ndan su içmək istəmir. O, suyu ağzına doldurub dağlara, qəmənlərə, sapır. Elə həmin vaxtdan həmişəyaşıl ağaclar və qurumayan çaylar yaranır.

Boyiik ustad Nizami Gəncəvi "İsgəndəmə" əsərinin "Şərəfnəmə" hissəsində Xızır (a. s.)in İsgəndərlə birlikdə "Dirilik suyu" axtarmasından geniş bəhs edir. Boyiik qatınlıqlardan sonra Xızır (a. s.) "Dirilik Suyu"nu tapır. Ustad şair yazır:

Xızır həyat suyunu tapınca artıq
 Hər iki gözünə gəldi bir işıq.
 Aşağı enərək dərhal soyundu,
 Doyunca həm çimdi həm də yuyundu.
 Doyunca içdi o həyat suyundan,
 Əbədi həyata çatdı arayan,
 Atına içirdi, çimdirdi onu,
 Tökdü ağ qədəhə həyat suyunu.
 Atının yanında oturdu bir an,
 Göz götürməz oldu o aydın sudan.
 İstədi gəlincə yoldan İsgəndər
 Desin: "Həyat suyu budur, qıl nəzər!"
 Bir daha çeşməyə göz gəzdirirən,
 Dirilik çeşməsi yox oldu birdən (16, s. 338).

Əsərdən məlum olur ki, "Dirilik suyu" İsgəndərə deyil, Xızır (ə. s.) a qismət olur. "Dirilik suyu" içən Xızır (ə. s.) və atı əbədi həyat qazandıqdan sonra onun darda qalanlara yol göstərməsi ilə bağlı inamlar xalq arasında indi də yaşamaqdadır.

Digər rəvayətə görə İlyas və Xızır peyğəmbər birlikdə "Dirilik suyu" axtarmışlar. Rəvayətdən məlum olur ki, hər ikisi "Dirilik suyu"nu axtarmağa gedərkən rastlaşıb yoldaş olurlar. Yolda bulaq başında süfrə açıb yemək yeyərkən süfrədəki duzlanmış quru balığın suya düşüb canlanması onları heyretə gətirir. Beləliklə, "Dirilik suyu"nu tapdıqları üçün sevinirlər, sudan içib qiyamətə qədər yaşayırlar.

Zaman keçdikcə «Abi-Həyat» təsəvvüf əhli arasında bir ilham çeşməsi, ilhamın mənbəyi kimi anlaşılmqla şeir dünyasında xüsusi yer tutmuşdur (12). Ariflər onu yuxuda, xəlvətdə Hz. Xızırdan, hər hansısa seçkindən aldıklarını söyləyirlər.

Bir sıra araşdırıcılar «Abi-Həyat»ın bədii yaradıcılığa Qurani-Kərimin Əl-Kəhf surəsinin 60-82-ci ayələrindəki məsələ ilə hlaqəli olaraq gəldiyini söyləyirlər.

Ümumiyyətlə, "Əbədi həyat"ın suda axtarılmasının digər səbəblərindən biri də ölmüş hər hansı bir canlının suya düşməsi və dirilməsi ilə bağlıdır ki bunun da əsas qaynağı Kəhf surəsinin 61-63-cü ayələrində Musa (ə. s.) və yoldaşının qarşılaşdıqları mənzərə, yemək üçün götürdülər ölü balığın suya düşüb dirilməsi, bununla da Hz. Xəzrın burada olması hadisəsi ilə əlaqəli olaraq formalaşmışdır. Ölmüş heyvanın suya düşdükdən sonra dirilməsi ilə bağlı rəvayətlərə Naxçıvan ərazisində də rast gəlinir. *Culfa bölgəsinin Şurut kəndindən toplanmış "Sirli Göl" adlı rəvayətdə deyilir ki, ovçuluqla məşğul*

olan bir nəfər gölün kənarında oturub vurduğu quşu yuyub təmizləmək istəyir. Ölmüş quşa su dəyən kimi ovçunun əlindən uçub gedir. Ovçu bu gölün suyunun "Dirilik suyu" olduğunu bilir, Allah- Təala bu sirri insanlardan gizlətmək üçün həmin anda orada çox sayda göllər yaradır. Ovçu gölün hansı olduğunu bilmir. Oxşar rəvayət Anadolu türkləri arasında da yayılmışdır. Evliya Çələbi tərəfindən qeydə alınmış, bir sıra mənbələrdə öz əksini tapmış rəvayətdə ovçunun öldürdüyü quşun qanını yumaq istədikdə quşun dirilməsindən, beləliklə həmin gölün suyunun «Dirilik suyu» olmasından, ovçunun ondan içmək istəyərkən min balaça gölə parçalanmasından söhbət gedir (12, s. 195).

Naxçıvan ərazisindən toplanan materiallar içərisində Xızır (ə.s.) peyğəmbər "Dirilik suyu" içib əbədi həyat qazandıqdan sonra darda olanların, ondan kömək istəyənlərin, xəstələrin köməyinə çatdığına inanırlar. Xalq arasında Xızır (ə. s.)ın "Dirilik suyu" içməsi ilə bağlı müxtəlif rəvayətlər vardır. Toplanan rəvayətə görə Xızır (ə. s.) "Dirilik suyu"nu içdikdən sonra bir bardaq da insanlara gətirmək üçün götürür ki, hər kəs əbədi həyat qazansın və ölümsüz olsunlar. Yorğun olan Xızır (ə. s.) çinar ağacının kölgəsində yatır. Yuxuda olarkən bilmədən ayağı bardağa toxunur onda olan su çinar ağacının dibinə tökülür. Həmin sudan orada olan qarğa da içir. Xalq arasında mövcud olan inama görə, o vaxtdan çinar ağacı və qarğa uzunömürlü olmuşlar (3, s. 48).

Yuxarıdakıların qısa nəticəsi kimi demək olar ki, yarandığı, həyatı dərk etdiyi andan, ətrafında ölümün, yaranışın dəyişməsinin baş verdiyini görən insan ondan qurtarmaq, əbədi var olmaq üçün yollar axtarmış və hər dəfə müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdır. Sonda Tanrının iradəsinə tabe olmuşdur. Bütün canlı varlıqlar ölümü dadacaqdır. Əbədi var olan ancaq Allahdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, 3-cü cild, Bakı: Çıraq, 2004, 352 s.
2. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı: Elm, 1988, 196 s.
3. Babayev T. El ocaq başına yığışar. Bakı: Azər nəşr, 1998, 204 s.
4. Baxşəliyev V. B. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
5. Bilqamıs dastanı. Bakı: Gənclik, 1985, 104 s.
6. Cəlil Nağıyev. Qədim Şərq Ədəbiyyatı tarixi. Bakı. Asiya nəşriyyatı. 2004. s.
7. Elmas Y. «Kızıl elma» TFD. sayı 146, Eylül 1961, s. 2510-2511
8. Inan A. Tarihte ve bugün şamanizm, Materiallar və Araştırmalar. Ankara: Türk tarix kurumu, 1995, 250 s.
9. Kalafat Y. Kuzey Azerbaycan- doğu Anadolu ve Kuzey Irakda eski türk dini izleri (dini folklorik tabakalaşma). Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998, 240 s.

10. Kırzioğlu F. Türk Milli Geleneginde Kızıl elma ve yerleri BTDD. Mart. sayı 2, 1989, s. 41-48

11. Kitabı- Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.

12. Köksal Genç. Alevi-şiir dünyasından «Ab-ı hayata genel bir bakış». Türk kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 2008, sayı 17, s. 193-210.

13. Qədirzadə H. Q. "Bilqamıs", "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında və müasir məişət münasibətlərimizdə ortaq cəhətlər // AMEA Folklor İnstitutu "Otraq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə" III Uluslararası folklor konfransı, Bakı- Azərbaycan (13- 16 noyabr 2005). Bakı: Səda, 2005, s. 188-194.

14. Müseyibli N. Gəmiqaya. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 320

15. Nəbiyev A. Nəğmələr, inanclar, alqışlar. Bakı: Yazıçı, 1986, 213 s.

16. Nizami G. Iskəndərnamə. Bakı : Yazıçı, 1982, 668 s.

17. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.

18. Ural-Batır dastanı. Ankara: Türksoy yayınları, 1996, 527 s.

19. Библия, Российское Библейское Общество, Москва, 1997.

20. Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. Избранные труды. Ленинград 1974, с. 229-230

21. Фрэзер Джеймс Дж, Фольклор в ветхом завете. Москва, 1985, 511с.